

M. Sait Özervarlı, Prof.Dr.

Erciyes Üniversitesi'nde lisans öğrenimini tamamladı. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Son Dönem Kelâm İlminde Metot" başlıklı doktorasını bitirdi (1994). İSAM'da araştırmacı olarak bulundu. Halen Yıldız Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
Yayın No. 676
İSAM Yayınları 10
İlmî Araştırmalar Dizisi 11
© Her hakkı mahfuzdur.

KELÂMDA YENİLİK ARAYIŞLARI
XIX. yüzyıl sonu - XX. yüzyıl başı

M. Sait Özervarlı

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 40 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 0850
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Yayın hazırlık Mustafa Demiray
Tashih İsa Kayaalp, İsmail Özbilgin, İnalet Bebek
Tasarım Ender Boztürk, MimEmin

Bu kitap
İSAM Başkanlığı'nın 30.05.1997/STS-221/1629;
TDV Müttevelli Heyeti'nin 26.06.1997/867-2 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Mart 1998
Dördüncü Basım: Nisan 2019
ISBN 978-975-389-942-0

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Serhat Mah. 1256 Sokak No. 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 (pbx) Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 15402

Özervarlı, M. Sait

Kelâmda yenilik arayışları - XIX. yüzyıl sonu-XX. yüzyıl başı- / M. Sait Özervarlı.
- 4. bs. - Ankara : Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
324 s. ; 24 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 676. İSAM Yayınları; 10. İlmî
Araştırmalar Dizisi; 11)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-975-389-942-0

Önsöz

İslâm'ın doğuşu ve yayılışını izleyen yıllarda ortaya çıkan kelâm, orijinal bir düşüncenin oluşmasına öncülük etmiş, bilâhare klasik felsefe ve mantıkla temasa geçmiş, ardından şerh ve hâşiyelerle ilim hayatında varlığını devam ettirmiştir. Medreselerin önemli bir dersi durumunda iken XIX. yüzyılın sonlarında diğer bazı İslâmî ilimler gibi kelâmın da muhteva ve metodunu islah etme ve yenileme tekliflerine başlanmıştır. Bu tekliflerin ortaya atılmasında İslâm dünyasını etkileyen Batılılaşma hareketinin ortaya çıkardığı akımlar ve giderek yaygınlaşan modern ilim anlayışının büyük rolü olmuştur. Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada, yakın dönemde gerçekleşen ve yeniliği hedefleyen kelâm hareketi incelenmiştir. Bazı değişikliklerle yayıma hazırlanan eserde, yenilik taraftarı yakın dönem kelâmcılarının bu ilme yaklaşımları, konuları işleyiş tarzları ve hedeflerine ulaşmak için kullandıkları vasıtalar ele alınmıştır. Bu hareket çeşitli kesintilerle günümüze kadar devam etmişse de, yoğun bir inceleme yapmak ve çıkış şartlarını daha iyi görebilmek amacıyla burada hareketin en canlı safhası, yani XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başına denk gelen zaman dilimi esas alınmıştır.

Çalışmada dönemin önemli kültür ve düşünce merkezleri olan Osmanlı Türkiyesi, Mısır ve Hindistan'ı kuşatacak şekilde toplu bir bakış mevcuttur. Irak, Suriye ya da Mağrip yörelerinin bu merkezlere tâbi olduğu düşünülmüştür. Ancak

hemen ifade edilmelidir ki farklı şartlara sahip bulunan İran ve dolayısıyla yakın dönem Şîa kelâmcıları, kendilerine has tarihsel özellikleri sebebiyle incelemenin dışında bırakılmıştır. Araştırma programında yer alan asıl şahsiyetler Türkiye’den İzmirli İsmail Hakkı, Mısır’dan Muhammed Abduh ve Hindistan’dan Şiblî Nu‘mânî’dir. Bunlara ilâveten Türkiye’den Abdüllatif Harpûtî ve Filibeli Ahmed Hilmi, Mısır’dan M. Reşîd Rızâ ve M. Ferîd Vecdî, Hindistan’dan ise Seyyid Ahmed Han ve Muhammed İkbal’in görüşlerine müracaat edilmiş, bunların katkıları da sunulmuştur. Sait Nursi, Seyyid Kutub ve Mevdûdî gibi daha yakın zamanlarda yaşamış ve her biri müstakil olarak ele alınması gereken âlimler araştırma dışında tutulmuş, sonraki bir çalışmaya bırakılmıştır.

Bütünlüğü sağlayabilmek için “Giriş” kısmında kelâm tarihi metodolojik bir açıdan incelenmiş, klasik dönem ve sonrası metot ve muhteva bakımından ele alınmış, böylece araştırma konusunu oluşturan döneme nasıl geldiği ortaya konulmak istenmiştir. Kitabın birinci bölümünde yakın dönem kelâmında değişimi etkileyen sebepler çerçevesinde Batı bilim ve düşüncesinin klasik dönemden modern döneme geçişi, bunun sonuçları, müslüman ilim adamlarına tesiri, bu süreçte İslâm dünyasında meydana gelen Batılılaşma hareketleri ve buna karşı geliştirilen farklı tavırlar üzerinde durulmuştur. Yenileşme hareketinin kelâm ilmi üzerindeki tesiri ve yeni bir kelâm ilminin tespitine duyulan ihtiyaç ikinci bölümde değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca yeni telif edilen kelâm eserlerinin en önemlileri tanıtılmıştır. Üçüncü bölümde ise yakın dönemdeki kelâm hareketinin metot ve muhtevası önce temel problemler açısından incelenerek her bir konuda ortaya konan farklı görüşler, eleştiriler ve eksik bırakılan hususlar belirlenmeye çalışılmıştır. Arkasından bu dönemin kelâm eserlerinde göze çarpan ortak yeniliklerin bir kısmı başlıklar halinde işlenmiştir. Ele alınan şahısların hepsi bütün konularda görüş belirtmediği

için, bazı başlıklarda yalnızca bir kısmının fikirleri verilmiştir. “Sonuç” bölümünde ise çalışmadan çıkan neticeler verilmiş ve genel bir tahlil yapılmıştır.

Araştırmamızın geniş bir alanı kuşatmış olması, şimdiye kadar yakın dönemin kelâm ilmi açısından yeteri kadar çalışılmasından doğan boşluğu doldurma çabasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu dönemin genel karakterini ve düşünce yapısını ortaya koymak suretiyle sonraki araştırmacılar için belli bir çerçeve çizilmesi amaçlanmış, bu sebeple birden çok kişi üzerinde inceleme yapma gereği duyulmuştur. Buna rağmen ele alınamayan kişi ve eserler de mevcuttur. Problemler olduğu kadar, canlı ve hareketli bir dönemi ele alan bu eserin kelâm sahasında bir eksikliği gidereceğini ve günümüz kelâm anlayışına ışık tutacağını ümit etmekteyiz.

Elinizdeki çalışmanın ortaya çıkmasında pek çok kişinin katkısı oldu. Araştırmanın başından itibaren gösterdiği yakın ve sıcak alâka ile en iyisini yapma yönünde şevkimi arttıran hocam Prof. Dr. Mustafa Çağrırcı’ya, fikirleriyle bana yol gösteren ve kitabı baştan sona kadar okuyarak önemli katkılarda bulunan hocam Prof. Dr. Bekir Topaloğlu’na, bulunması zor bazı eserleri özel kütüphanesinden getirip yararlanmamı sağlayan Prof. Dr. Hayreddin Karaman’a, eserin ortaya çıkmasına destek verip yayımlanmasını sağlayan Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi’nin başkanı Doç. Dr. Azmi Özcan ve diğer yöneticilerine teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca dualarını hiç eksik etmeyen anne ve babamı, araştırmacılığın zor ve sıkıcı şartlarını paylaşan eşimi, bana ilim ortamında bulunma zevkini tattıran İSAM’daki arkadaşlarımı, zaman tasarrufunda yardımcı dokunan dostum Mehmet Pakişi’i de burada anmayı mânevî bir borç kabul ediyorum.

Nihâî şükür ise bana varlık, hayat, şuur ve güç veren Yüce Allah’adır.

İkinci Baskı İçin Birkaç Not

Bir müellif için en büyük bahtiyarlık eserinin okuyucuya ulaşması ve okuyucu tarafından ilgiyle karşılanmasıdır. Kitabın ilk baskısının, alanına bir katkı yaptığını görmek mutluluk vericidir. Kelmnda yeni dönemi ve kelâm metodolojisini ele alıp tahlil eden ilk çalışma olan bu eserden sonra, aėdař kelâm meselelerine duyulan ilginin ve bu konuda yapılan yayınların artmış olması özellikle sevindiricidir. Kelâm anabilim dalı yıllık koordinasyon toplantılarında düzenlenen sempozyumların birkaçı, İSAM ve İSAV tarafından organize edilen ilmi toplantıların bir kısmı metodoloji ve günümüz kelâm meselelerine tahsis edilmiştir. Ayrıca eser birçok fakültenin lisans ve lisans üstü programlarında kelâm konusunda ders veya referans kitabı olarak öğrencilere tavsiye edilmiştir. Bu olumlu gelişmeler bize uzun çalışma sürecinin yorgunluğunu unutturduğu gibi, bundan sonraki çalışmaların daha iyi olması gibi bir sorumluluk da yüklemiştir.

Bu sebeple ikinci baskının yayıma hazırlanması gündeme geldiğinde, kitabı aslı şeklini bozmadan özellikle dil açısından bir daha gözden geçirmeyi ve lüzumlu bazı ilveler yapmayı yararlı gördük. Bu çerçevede yeni baskıda teknik düzeltmelerin dışında, metin içindeki bazı bölümlere açılımlar getirdiğimiz gibi, genel okuyucuyu da dikkate alarak özel kavram ve terimlerin Türkçe karşılıklarının verilmesine gayret gösterdik.

Ayrıca kitabın sonuna “Ekler” bölümü koyarak çalışmanın kaynaklarındaki bazı örnekleri okuyucunun doğrudan görmesini sağlamaya çalıştık. Ana bölümlerle uygunluk göstermesi için kelâm tarihiyle ilgili “Giriş” kısmında yüzyıllar ve vefat tarihlerini milâdî olarak değiştirdik.

Bütün bunlar önceki baskıda olduğu gibi İSAM’ın destek ve yardımlarıyla gerçekleşti. Bu sebeple kitabın yeniden basılması imkânını sunan İSAM Başkanına ve Yayın Kurulu üyelerine hem şahsım hem de okuyucular adına teşekkür borçluyum. Ayrıca kitabı baştan sona okuyarak çok yararlı görüş ve öneriler getiren arkadaşım Seyfi Kenan’a, imlâsını gözden geçiren İsa Kayaalp’e ve tasarımını özveriyle yapan Ender Boztürk’e de sonsuz teşekkürlerimi bildiririm.

İçindekiler

Önsöz	5
İkinci Baskı İçin Birkaç Not	9
Kısaltmalar	15

Giriş

Kelâm Tarihine Metodolojik Bir Bakış	17
--------------------------------------	----

BİRİNCİ BÖLÜM

YAKIN DÖNEMDE KELÂM İLMİNİ ETKİLEYEN GELİŞMELER

A. Batı'da Bilim ve Düşünce Alanında Yenilikler	37
1. Metot Değişimi ve Düşüncede Modernleşme	38
2. Modernleşmenin XIX. Yüzyıldaki Sonuçları	47
B. İslâm Dünyasında Değişim ve Batılılaşma	55
1. Batı ile Kültürel Temasların Başlaması	55
2. Batı'nın Müslüman Âlimlerin Gündemine Girmesi	63
3. Batılılaşma Konusunda Tavrın Farklılığı	68

İKİNCİ BÖLÜM

YENİLİK DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUMU

A. Yenilik Hareketinin Başlaması	83
1. Osmanlı Türkiyesi	85
a. Yeni İlm-i Kelâm Projesi	86
b. İçtimâî İlm-i Kelâm Projesi	95

2. Mısır 103
3. Hindistan 107
- B. Yeni Kelâm Eserlerinin Telif Edilmesi 115
 1. *Yeni İlm-i Kelâm* (İzmirli İsmail Hakkı) 115
 2. *Risâletü't-tevhîd* (Muhammed Abduh) 118
 3. *el-Kelâm* (Şibli Nu'mânî) 121

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM YENİLİK DÜŞÜNCESİNİN MUHTEVASI

- A. TEMEL PROBLEMLERE YAKLAŞIM TARZI 129
 1. Bilgi ve Varlık 129
 2. Ulûhiyyet 141
 - a. Allah'ın Varlığının İspatı 142
 - b. Allah'ın Sıfat ve Fiilleri 152
 - c. Ulûhiyyet Karşısı Akımlara Yapılan Tenkitler 161
 3. Nübüvvet 168
 - a. Nübüvvetin Muhtevası ve Gerekliği 168
 - b. Mûcize ile İlgili Görüşler 177
 - c. Modern Bilim ve Felsefe Karşısında Vahiy 189
 - d. Hadis Konusundaki Düşünceler 200
 4. Âhiret 204
 5. Kader 212
 - B. Bu Dönemde Görülen Yenilik ve Farklılıklar 221
 1. Klasik Tartışmaların Önem Kaybetmesi 221
 2. Mezhepçiliğin Zayıflaması ve Tenkit Zihniyetinin Gelişmesi 225
 3. Kelâmda Yeni Konulara Yer Verilmesi 230
 - a. İnsan Hakları 233
 - b. Kadının Sosyal Konumu 240
 - c. İbadetlerin Lüzum ve Gayesi 244
 4. İslâm'ın Diğer Dinlerle Mukayese Edilmesi 246
- Sonuç 251
Ekler 263
Kaynakça 293
Dizin 319